

The Doctrine of Predestination in Islamic Theology and Renaissance Thought: A Comparative Study of Ash'arites and Machiavelli

Ali Garavand*

Abstract

The doctrine of predestination has always been one of the highest human values and a perpetual aspiration throughout history. Many thinkers consider predestination fundamental among moral virtues, as it enables the stability, continuity, and happiness of human life. Distributive justice is one of its types. However, not all thinkers advocate for this approach, and some have critically examined it. Friedrich Hayek, a prominent liberal thinker, has raised criticisms against this concept, making his perspective the central question of this article. The hypothesis suggests that a liberal thinker like Hayek, who prioritizes freedom, likely has reservations about (social) justice. The findings reveal that Hayek, grounded in an epistemological basis, defends minimal government and critiques the concept of social justice within his intellectual paradigm, demonstrating that this ideal could turn into an illusion. This article employs a descriptive-analytical approach, utilizing library and documentary sources for data collection.

Keywords: Predestination, Ash'arites, Renaissance, Machiavelli, Virtue, Acquisition.

Introduction

The doctrine of predestination has been a cornerstone of human thought, straddling the domains of philosophy, religion, and politics. In both Islamic theology and Renaissance thought, it emerges as a pivotal concept with profound implications.

* Instructor of Theology, Payam Noor University, Tehran, Iran, ali.garavand@pnu.ac.ir

Date received: 20/11/2024, Date of acceptance: 03/02/2025

The Ash'arite school of Sunni theology underscores predestination through divine omnipotence, while Renaissance thinkers like Machiavelli explore Fortuna—a concept akin to fate—emphasizing human agency. This study undertakes a comparative analysis of these paradigms, investigating how Ash'arites and Machiavelli conceptualize external forces shaping human destiny and the role of free will. The goal is to elucidate the philosophical and practical differences in their approaches to predestination, human responsibility, and political ethics.

Materials and Methods

This study employs a qualitative, comparative methodology, examining primary sources such as Al-Ash'ari's *Al-Luma*, Al-Ghazali's *Ihya' Ulum al-Din*, and Machiavelli's *The Prince* and *Discourses on Livy*. Secondary sources from prominent scholars provide critical interpretations and contextual analyses. The research aims to explore the epistemological foundations, political implications, and ethical dimensions of predestination in these distinct intellectual traditions.

Discussion and Results

The analysis reveals stark contrasts in the Ash'arite and Machiavellian worldviews:

1. **Role of Divine Authority vs. Human Agency** The Ash'arites assert that all events are determined by God's will, encapsulating this in their theory of "acquisition" (*kasb*). Human actions are preordained, with moral responsibility ascribed to individuals through their volitional acceptance of divine decrees. This perspective highlights submission to divine power as a means to achieve spiritual peace. Conversely, Machiavelli views Fortuna as a capricious force that influences human affairs but leaves room for *virtù*—courage, prudence, and adaptability—to shape outcomes. He portrays leaders as proactive agents capable of overcoming challenges through strategic planning.
2. **Ethical and Political Ramifications:** Ash'arite theology reinforces hierarchical governance justified by divine legitimacy, often supporting autocratic rule. This leads to societal passivity, as individuals rely on divine justice rather than human intervention. In contrast, Machiavelli's thought empowers leaders to actively pursue stability and success. By mastering Fortuna through *virtù*, rulers can establish resilient states, emphasizing pragmatism over moral absolutism.
3. **Practical Applications in Governance:** Ash'arite doctrine influenced theocratic governance, reinforcing the legitimacy of caliphates by attributing authority to

divine will. Conversely, Machiavelli's pragmatic approach shaped modern political theories advocating separation of ethics and governance. His insights into power dynamics provided a foundation for realist political strategies, emphasizing adaptability and foresight.

Conclusion

This comparative study underscores the divergent philosophies of predestination in Ash'arite theology and Machiavellian thought. While Ash'arites emphasize divine omnipotence and human submission, Machiavelli champions human agency and pragmatic action. These perspectives reflect broader cultural and historical contexts: the former rooted in a theologically centered worldview, and the latter in a secular, humanistic paradigm. Understanding these differences enriches the discourse on human agency, governance, and the perennial tension between fate and free will.

Bibliography

- Al-Ghazali, Abu Hamid. (1980). *Al-Iqtisad fi al-I'tiqad [The Moderation in Belief]*. Beirut: Dar Al-Mashreq. (in Arabic)
- Al-Juwayni, Abu al-Ma'ali. (1996). *Al-Irshad fi Usul al-I'tiqad [The Guide to the Fundamentals of Belief]*. Edited by Muhammad Yusuf Musa. Cairo: Maktabat Al-Khanji. (in Arabic)
- Machiavelli, Niccolò. (1998). *Discourses on Livy*. Translated by Mohammad Hassan Lotfi. Tehran: Kharazmi Publishing. (in Persian)
- Machiavelli, Niccolò. (2019). *The Prince*. Translated by Dariush Ashouri. Tehran: Agah Publishing. (in Persian)
- Abduh, Muhammad. (1995). *Risalat al-Tawhid [The Treatise on Unity]*. Translated by Abdollah Ahmadian. Saghez Publishing. (in Arabic)
- Pocock, J. G. A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Strauss, L. (1958). *Thoughts on Machiavelli*. Chicago: University of Chicago Press
- Al-Ash'ari, A. H. (1994). *Al-Luma' fi Radd 'ala Ahl al-Zaygh wa al-Bida' (The Luminosities in Refuting the People of Heresies)*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Al-Ghazali, A. H. (1980). *Al-Iqtisad fi al-I'tiqad (Moderation in Belief)*. Translated by R. J. McCarthy. Beirut: Dar al-Machreq.
- Abd al-Jabbar, A. A. H., & al-Hamazani, A. (1996). *Syarh al-Ushul al-Khamsah. Editor Abd Al-Karim Usman, Kairo.*
- Al-Razi, F. (1999). *Al-Muhassal fi Usul al-Din (The Summation of Theology)*. Cairo: Dar al-Fikr.

Ibn Sina. (2001). *Al-Shifa* (The Book of Healing). Edited by Ibrahim Madkour. Cairo: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.

Ibn Taymiyyah, A. (1983). *Majmu' al-Fatawa*. Riyadh: Dar al-Fikr.

Watt, W. M. (1973). *The Formative Period of Islamic Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و تفکر رنسانس: مطالعه موردی مقایسه اشاعره و ماکیاولی

علی گراوند*

چکیده

این پژوهش به بررسی تطبیقی آموزه تقدیر در کلام اشاعره و مفهوم "Fortuna" در اندیشه ماکیاولی می‌پردازد. سؤال اصلی تحقیق این است که چگونه اشاعره و ماکیاولی نقش نیروهای بیرونی (تقدیر/سرنوشت) را در سرنوشت انسان و جامعه تفسیر می‌کنند و چه تفاوت‌هایی در نحوه برخورد آن‌ها با اراده و اختیار انسانی وجود دارد؟ فرضیه تحقیق این است که اشاعره با تأکید بر قدرت مطلق خداوند و جبرگرایی، نقش اراده انسان را محدود می‌کنند، در حالی که ماکیاولی مفهوم عمل‌گرایانه‌ای از فضیلت را ارائه می‌دهد که به انسان اجازه می‌دهد در برابر سرنوشت واکنش نشان دهد. روش تحقیق در این مطالعه، تحلیل تطبیقی و کیفی است که با بررسی منابع اصلی، مانند *الاقتصاد فی الاعتقاد* و *الارشاد فی اصول الدین* از اشاعره و *شهریار* و *گفتارها بر لیوی* از ماکیاولی، و همچنین بهره‌گیری از تفاسیر اندیشمندان برجسته، به مقایسه رویکردهای آن‌ها می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که اشاعره با نظریه "کسب"، تلاش کرده‌اند تعادلی میان جبر و اختیار ایجاد کنند، در حالی که ماکیاولی با تأکید بر فضیلت و شجاعت انسانی، به رهبران امکان داده است که سرنوشت را مهار کنند. این تفاوت نشان‌دهنده دو دیدگاه متضاد است: یکی تسلیم در برابر قدرت‌های برتر و دیگری تلاش برای غلبه بر آن‌ها.

کلیدواژه‌ها: تقدیر، اشاعره، رنسانس، ماکیاولی، فضیلت، کسب.

* مربی الهیات، دانشگاه پیام نور تهران، ایران، ali.garavand@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

۱. مقدمه

آموزه تقدیر یکی از مفاهیم بنیادی در تاریخ تفکر بشری است که همواره در مرز میان فلسفه، دین، و سیاست جای داشته است. این آموزه در تلاش برای پاسخ به پرسش‌های بنیادین درباره سرنوشت انسان، حدود اختیار او، و نقش قدرت برتر در شکل‌گیری وقایع زندگی، در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف نمود یافته است. در دو سنت فکری بزرگ، یعنی کلام اسلامی و اندیشه رنسانس، آموزه تقدیر به‌عنوان یک مسئله کلیدی مطرح شده است، اما با تفاوت‌های مفهومی و عملی قابل توجه. در کلام اسلامی، به‌ویژه در اندیشه اشاعره، تقدیر و قضا و قدر به‌طور ویژه‌ای برجسته است. اشاعره به‌عنوان یکی از مکاتب مهم کلامی اهل سنت، بر جبرگرایی تأکید دارند و این دیدگاه را در چارچوب قدرت مطلق الهی توجیه می‌کنند. در این تفکر، اراده انسان به‌طور کامل تحت سیطره اراده خداوند قرار دارد و هر آنچه در جهان رخ می‌دهد، نتیجه خواست و تقدیر الهی است. این نگرش در عین حال که برای تقویت ایمان دینی به کار می‌رود، مسائل پیچیده‌ای را در زمینه اختیار انسان و مسئولیت اخلاقی او به وجود آورده است. اندیشمندان اشعری مانند غزالی و فخر رازی، با تحلیل‌های فلسفی و کلامی خود، تلاش کرده‌اند میان قدرت الهی و عمل انسان سازگاری ایجاد کنند. در مقابل، تفکر رنسانس، که در اروپای قرون ۱۵ و ۱۶ میلادی شکوفا شد، به دنبال رهایی از سلطه نگرش‌های الهیاتی قرون وسطی و تأکید بر نقش انسان در ساختن سرنوشت خود بود. یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان این دوره، نیکولو ماکیاولی، در آثار خود از جمله شهریار، به‌طور ضمنی مفهوم تقدیر را بررسی می‌کند. برای ماکیاولی، تقدیر (Fortuna) نه به‌عنوان یک قدرت الهی، بلکه به‌عنوان یک نیروی غیرقابل پیش‌بینی در زندگی انسان در نظر گرفته می‌شود که باید با اراده و تدبیر انسانی کنترل شود. او در حالی که به تأثیرات تقدیر اذعان دارد، بر این باور است که انسان با شجاعت و خرد می‌تواند نقش مهمی در تعیین مسیر زندگی و موفقیت خود ایفا کند. این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی آموزه تقدیر در اندیشه اشاعره و ماکیاولی، به دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه این دو جریان فکری به مفاهیم تقدیر، اختیار، و مسئولیت انسان پرداخته‌اند. همچنین، پژوهش حاضر به تحلیل این نکته می‌پردازد که چگونه آموزه تقدیر در هر یک از این دو سنت، بر سیاست‌ورزی و اخلاق اثرگذار بوده است. اهمیت این مقایسه در آن است که اشاعره و ماکیاولی نمایندگان دو جهان‌بینی متفاوت هستند؛ یکی در بستری دینی و دیگری در فضایی سکولار و انسانی. با این حال، هر دو تلاش کرده‌اند به مسئله ارتباط میان

نیروهای فراتر از اراده انسان و عمل انسانی پاسخ دهند. این مقایسه نه تنها ابعاد فلسفی و تاریخی آموزه تقدیر را روشن می‌کند، بلکه نشان می‌دهد چگونه این آموزه در بافت‌های مختلف فرهنگی به شکل‌های متفاوتی بازتاب یافته است. این پژوهش در تلاش است تا با بهره‌گیری از متون اصلی اشاعره مانند احیاء علوم‌الدین غزالی و تفاسیر قرآنی، و همچنین آثار ماکیاولی، به‌ویژه شهریار، چارچوبی تحلیلی برای بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو جریان فراهم کند. از سوی دیگر، این پژوهش به بررسی پیامدهای عملی آموزه تقدیر در سیاست و اجتماع، چه در جهان اسلام قرون وسطی و چه در اروپا در عصر رنسانس، خواهد پرداخت. در نهایت، این پژوهش به دنبال آن است که از رهگذر این مقایسه، نه تنها درک بهتری از آموزه تقدیر در این دو سنت فکری به دست آورد، بلکه راه‌هایی برای فهم عمیق‌تر مسائل مشترک بشری در زمینه قدرت، اختیار، و مسئولیت ارائه دهد. این مطالعه می‌تواند زمینه‌ساز گفت‌وگوی میان‌فرهنگی درباره مفاهیم بنیادی زندگی انسان شود و اهمیت آموزه‌های فلسفی و دینی در شکل‌دهی به جوامع و سیاست‌های آن‌ها را روشن‌تر کند.

۲. پیشینه تحقیق

کتاب شهریار نوشته نیکولو ماکیاولی (۱۳۹۸)، یکی از تأثیرگذارترین آثار در فلسفه سیاسی و رئالیسم سیاسی است. این کتاب به شهریار یا رهبر سیاسی توصیه‌هایی برای کسب، حفظ، و تقویت قدرت ارائه می‌دهد. ماکیاولی سیاست را به‌عنوان هنری مستقل از اخلاق سستی تعریف می‌کند و استدلال می‌کند که شهریار موفق باید عمل‌گرا، بی‌رحم، و آماده باشد تا در مواقع لازم از ابزارهای غیراخلاقی استفاده کند. ماکیاولی در شهریار بر اهمیت "فضیلت" (virtù) و توانایی رهبر برای کنترل "سرنوشت" (Fortuna) تأکید دارد. او معتقد است که رهبران باید شجاعت، تدبیر، و انعطاف‌پذیری داشته باشند تا در مواجهه با شرایط متغیر به موفقیت دست یابند. او رهبرانی مانند سزار بورجیا را به‌عنوان نمونه‌هایی از حاکمان مؤثر معرفی می‌کند. یکی از مهم‌ترین آموزه‌های کتاب این است که هدف (حفظ حکومت) وسیله را توجیه می‌کند، مفهومی که بعدها به "ماکیاولیسم" مشهور شد. ماکیاولی تأکید دارد که شهریار باید بتواند هم "روباه" باشد (برای فریب دشمنان) و هم "شیر" (برای تسلط بر آن‌ها). این کتاب، نقطه عطفی در جدایی سیاست از اخلاق سستی و پیدایش سیاست عمل‌گرایانه است.

کتاب *گفتارها بر لیوی اثر دیگری* از ماکیاولی است که به تحلیل جمهوری روم و اصول حکمرانی موفق در یک نظام جمهوری اختصاص دارد. برخلاف *شهریار*، این کتاب بر سیاست جمعی و اهمیت نهادها تأکید می‌کند. ماکیاولی در این اثر بر این باور است که بقای یک جمهوری به توانایی آن در تطبیق با شرایط تاریخی، اصلاح نهادها، و مشارکت شهروندان بستگی دارد. ماکیاولی سه نوع حکومت (پادشاهی، اشرافی، و مردمی) را تحلیل کرده و توضیح می‌دهد که بهترین حکومت، ترکیبی از این سه نوع است که تعادل قوا را حفظ کند. او جمهوری روم را به عنوان نمونه‌ای از حکومتی موفق معرفی می‌کند که توانسته با ایجاد نهادهای قوی و قوانین انعطاف‌پذیر، در برابر تغییرات مقاومت کند. در *گفتارها*، ماکیاولی به اهمیت "فضیلت" (virtù) در سطح جمعی اشاره می‌کند و معتقد است که جمهوری‌ها تنها در صورتی پایدار می‌مانند که رهبران و شهروندان فضیلت‌مند باشند. او همچنین بر نقش کشمکش‌های داخلی (مانند اختلاف میان اشراف و عوام) در تقویت نظام سیاسی تأکید دارد. این کتاب به عنوان اثری تأثیرگذار بر نظریه جمهوری‌خواهی شناخته می‌شود.

غزالی (۱۹۸۰) در *الاقتصاد فی الاعتقاد*، یکی از متفکران برجسته اشاعره، آموزه تقدیر را به عنوان اصل بنیادین در رابطه انسان با خدا تحلیل می‌کند. او تأکید می‌کند که تمام امور جهان از پیش در علم الهی مشخص شده و خداوند خالق مطلق همه چیز است. غزالی بر جبرگرایی الهی تأکید دارد و معتقد است که هیچ چیز، حتی اعمال انسان، خارج از اراده خداوند نیست. با وجود این جبرگرایی، غزالی نظریه "کسب" را مطرح می‌کند که به انسان اختیار ظاهری می‌دهد. او استدلال می‌کند که انسان در اعمال خود مسئولیت اخلاقی دارد، زیرا خداوند به او اراده داده است، اما این اراده نیز تابع علم و مشیت الهی است. این کتاب تلاش می‌کند تا تعادلی میان قدرت مطلق خداوند و مسئولیت اخلاقی انسان برقرار کند.

الجوینی (۱۹۹۶) در «راهنمایی در اصول اعتقاد» به بررسی اصول اعتقادی اشاعره، به ویژه مسئله تقدیر، می‌پردازد. جوینی بر این باور است که خداوند نه تنها خالق اعمال انسان است، بلکه اراده او بر همه چیز مقدم است. او می‌گوید انسان نمی‌تواند به صورت مستقل اراده کند، زیرا اراده او نیز توسط خداوند خلق می‌شود. جوینی نیز نظریه "کسب" را برای توجیه اختیار انسانی مطرح می‌کند و توضیح می‌دهد که این نظریه به انسان اجازه می‌دهد تا مسئول اعمال خود باشد. او بر این نکته تأکید دارد که فهم تقدیر الهی باید بر پایه تسلیم

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و تفکر رنسانس: ... (علی گراوند) ۲۰۱

کامل به اراده خداوند باشد. این کتاب نمایانگر تلاش اشاعره برای پاسخ به چالش‌های فلسفی درباره جبر و اختیار است.

۳. آموزه تقدیر (Fortuna) در اندیشه اشاعره

تقدیر یکی از اصول بنیادی در کلام اسلامی است که به معنای تعیین و تنظیم همه وقایع جهان توسط خداوند است. این مفهوم ارتباط نزدیکی با توحید ربوبیت دارد و بر این باور استوار است که خداوند، به عنوان خالق و مدیر جهان، همه امور را از پیش تعیین کرده است. تقدیر شامل علم الهی (آگاهی از همه چیز قبل از وقوع)، مشیت الهی (خواست خداوند برای وقوع هر چیز)، و اراده الهی (قدرت خداوند برای ایجاد آن) است. به باور اشاعره، هیچ چیز خارج از اراده خداوند رخ نمی‌دهد. ابوالحسن اشعری در اللمع فی الرد علی أهل الزيغ والبدع می‌گوید: «تقدیر به معنای آن است که خداوند، قبل از وقوع هر چیز، آن را در علم خویش ثبت کرده و با اراده خود آن را مقدر نموده است» (اشعری، ۱۹۹۴، ص. ۷۶). این تعریف نشان می‌دهد که تقدیر نه تنها به معنای علم پیشینی خداوند، بلکه به معنای خواست و مشیت الهی است که همه چیز را کنترل می‌کند.

۱.۳ جبرگرایی در نظام اشاعره

جبرگرایی در نظام اشاعره یکی از مفاهیم بحث‌برانگیز در کلام اسلامی است. اشاعره بر قدرت مطلق خداوند و اراده او در تمامی جنبه‌های عالم تأکید دارند. از دیدگاه آن‌ها، خداوند خالق همه چیز است و هیچ چیزی، حتی اعمال انسان، خارج از اراده و علم او رخ نمی‌دهد. این رویکرد به وضوح در آثار ابوالحسن اشعری، بنیان‌گذار این مکتب، نمایان است. او در اللمع فی الرد علی أهل الزيغ والبدع می‌نویسد: «هر چیزی در این جهان، از جمله اراده و اعمال انسان، توسط خداوند خلق شده است» (اشعری، ۱۹۹۴، ص. ۷۶).

برای توجیه این مسئله که چگونه انسان می‌تواند مسئول اعمالی باشد که خداوند خلق کرده است، اشاعره نظریه "کسب" را ارائه کردند. این نظریه بیان می‌کند که خداوند خالق افعال است، اما انسان از طریق اراده خود این افعال را "کسب" می‌کند. امام غزالی در الاقتصاد فی الاعتقاد توضیح می‌دهد: «اراده انسان در افعالش واقعی است، اما این اراده نیز توسط خداوند خلق شده است» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۱۳). این توضیح نشان می‌دهد که اشاعره تلاش کرده‌اند تعادلی میان جبرگرایی و مسئولیت انسانی برقرار کنند.

با وجود این، منتقدان نظریه کسب، مانند معتزله، آن را جبرگرایانه می‌دانند. معتزله استدلال می‌کنند که اگر خداوند خالق اعمال انسان باشد، پس انسان نمی‌تواند مسئول اعمالش باشد. عبدالجبار معتزلی در شرح *الأصول الخمسة* می‌نویسد: «نظریه اشاعره عملاً اختیار انسان را نفی می‌کند، زیرا انسان نقشی واقعی در خلق اعمال ندارد» (عبدالجبار، ۱۹۹۶، ص. ۲۴۲). این انتقاد، یکی از چالش‌های اساسی جبرگرایی اشاعره است.

در کنار نقد معتزله، فیلسوفانی مانند ابن‌رشد نیز دیدگاه اشاعره را نقد کرده‌اند. او در *تهافت التهافت* معتقد است که نظریه کسب فاقد شفافیت است و نمی‌تواند توضیح دهد که چگونه انسان می‌تواند مسئول اعمالی باشد که خالق آن نیست. او می‌نویسد: «اگر خداوند خالق همه چیز باشد، از جمله اعمال انسان، پس مسئولیت انسان چه معنایی دارد؟» (ابن‌رشد، ۱۹۹۸، ص. ۲۱۵).

جبرگرایی اشاعره با عدالت الهی نیز مورد بحث قرار گرفته است. اشاعره معتقدند که عدالت الهی فراتر از درک انسان است و خداوند حق دارد هرگونه که بخواهد عمل کند. این دیدگاه توسط فخر رازی در *المحصل* به‌وضوح بیان شده است: «عدالت خداوند به این معناست که هر چه او انجام دهد، ذاتاً عادلانه است، حتی اگر برای ما قابل فهم نباشد» (فخر رازی، ۱۹۹۹، ص. ۱۴۵). این تعبیر، هرچند به‌ظاهر مسئله عدالت الهی را حل می‌کند، اما همچنان برخی پرسش‌های فلسفی و اخلاقی را بی‌پاسخ می‌گذارد. در نهایت، جبرگرایی اشاعره، علی‌رغم تلاش برای حفظ قدرت مطلق خداوند و مسئولیت انسانی، همچنان با نقدهایی مواجه است که آن را به محدود کردن اراده انسانی متهم می‌کنند. نظریه کسب، هرچند تلاشی برای تعادل‌بخشی میان جبر و اختیار است، اما به دلیل جبرگرایی ضمنی آن، همواره مورد بحث و نقد باقی مانده است.

۲.۳ نظریه کسب

یکی از چالش‌های اصلی در آموزه تقدیر، مسئله جبر و اختیار است. اشاعره برای حل این مسئله، نظریه "کسب" را ارائه کردند. طبق این نظریه خداوند خالق افعال انسان است و انسان اراده دارد و می‌تواند افعال را "کسب" کند. امام غزالی در *الاقتصاد فی الاعتقاد*، در توضیح نظریه "کسب"، بیان می‌کند: «اراده انسان، هرچند در ظاهر مستقل به نظر می‌رسد، در واقع وابسته به قدرت و اراده خداوند است. انسان اعمال را کسب می‌کند، اما خلق آن‌ها

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و تفکر رنسانس: ... (علی گراوند) ۲۰۳

تنها به خداوند باز می‌گردد» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۱۳). این نظریه تلاشی است برای حفظ مسئولیت اخلاقی انسان، در عین تأکید بر قدرت مطلق خداوند.

ابوالحسن اشعری، بنیان‌گذار مکتب اشاعره، در کتاب *المع فی الرد علی اهل الزیغ والبدع*، نظریه کسب را به این صورت تعریف می‌کند: «کسب به معنای اتصال اراده انسان به افعالی است که خداوند خلق می‌کند. انسان نمی‌تواند خالق اعمال باشد، اما می‌تواند آن‌ها را "کسب" کند» (اشعری، ۱۹۹۴، ص. ۷۶). به عبارت دیگر، اشعری معتقد است که خداوند خالق تمام اعمال، از جمله اعمال انسان است، اما انسان از طریق اراده و انتخاب خود، این اعمال را به دست می‌آورد یا "کسب" می‌کند. این تعریف نشان می‌دهد که اعمال انسان از نظر وجودی به خداوند وابسته‌اند، اما انسان در پذیرش یا انجام آن‌ها نقش دارد.

امام غزالی در *الاقتصاد فی الاعتقاد* نظریه کسب را با جزئیات بیشتری توضیح داده است. او بیان می‌کند که انسان در افعال خود دارای نوعی اختیار است، اما این اختیار نیز وابسته به قدرت و اراده خداوند است: «اراده انسان در افعال، واقعی است، اما این اراده تنها به واسطه خلق خداوند ممکن شده است» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۱۳). غزالی این موضوع را با تمثیل‌هایی روشن‌تر می‌کند. به عنوان مثال، او می‌گوید که اراده انسان شبیه ابزاری است که خداوند برای انجام افعال در اختیار او قرار داده است، اما این ابزار نیز در نهایت توسط خداوند خلق شده است. فخر رازی، یکی از متفکران برجسته اشاعره، در کتاب *المحصل*، نظریه کسب را به عنوان روشی برای دفاع از عدالت الهی توصیف می‌کند. او می‌نویسد: «کسب به معنای انتساب افعال به انسان است، به شرط آنکه این افعال توسط خداوند خلق شده باشند. این انتساب برای حفظ مسئولیت اخلاقی انسان ضروری است» (فخر رازی، ۱۹۹۹، ص. ۱۴۵). رازی معتقد است که نظریه کسب پاسخ به این مسئله است که چگونه خداوند خالق همه چیز است، اما انسان همچنان مسئول اعمال خود است.

۳.۳ علم ازلی خداوند

علم ازلی خداوند یکی از بنیادین‌ترین مفاهیم در الهیات اسلامی است که به قدرت مطلق خداوند در آگاهی کامل و پیشینی از هر چیزی در گذشته، حال، و آینده اشاره دارد. این علم فرازمانی است و محدود به زمان و مکان نیست. خداوند در قرآن می‌فرماید: "وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ" (سوره انعام، آیه ۵۹)، که نشان می‌دهد خداوند تنها منبع علم غیب است. این مفهوم، اگرچه برای تأکید بر کمال خداوند و قدرت مطلق او اهمیت دارد،

اما پرسش‌های فلسفی و کلامی عمیقی را در مورد رابطه علم الهی با اختیار انسان مطرح کرده است. از منظر اسلامی، علم خداوند به دو جنبه تقسیم می‌شود: علم ذاتی و علم فعلی. علم ذاتی، آگاهی بی‌پایان خداوند از ذات خود و همه چیزهای ممکن است. علم فعلی، آگاهی خداوند از آنچه که در جهان خلق شده و خواهد شد، است. در این میان، علم ازلی به‌عنوان وجهی از علم ذاتی خداوند درک می‌شود که همه احتمالات و واقعیات را پیش از وقوع آن‌ها شامل می‌شود. یکی از چالش‌های اصلی مرتبط با علم ازلی خداوند، رابطه آن با اختیار انسان است. اگر خداوند از پیش می‌داند که انسان چه کاری انجام خواهد داد، آیا انسان می‌تواند به‌واقع اختیار داشته باشد؟ این پرسش یکی از محورهای اصلی اختلاف میان اشاعره، معتزله، و فیلسوفانی مانند ابن‌رشد و غزالی بوده است.

۱.۳.۳ اشاعره: علم ازلی خداوند و اختیار انسان

اشاعره معتقدند که علم ازلی خداوند محدود به آگاهی صرف نیست، بلکه با اراده و مشیت او گره خورده است. به باور آن‌ها، خداوند خالق تمام اعمال است و علم او نه‌تنها شامل اعمال انسان بلکه شامل اراده انسان نیز می‌شود. امام غزالی در *الاقتصاد فی الاعتقاد* بیان می‌کند: «علم خداوند ازلی است و بر همه چیز احاطه دارد؛ هیچ عملی نمی‌تواند از قلمرو علم الهی خارج باشد» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۱۲). با این حال، اشاعره از نظریه "کسب" برای توضیح نقش انسان استفاده می‌کنند. آنان استدلال می‌کنند که علم خداوند منافاتی با اختیار انسان ندارد، زیرا انسان همچنان مسئول "کسب" اعمال خود است. با این حال، منتقدان این دیدگاه، مانند ابن‌رشد، معتقدند که این استدلال به‌نوعی جبرگرایی پنهان منجر می‌شود.

۲.۳.۳ معتزله: علم ازلی خداوند و اختیار کامل انسان

معتزله بر این باورند که علم ازلی خداوند به این معناست که او از همه احتمالات آگاه است، اما این علم بر اختیار انسان تأثیری نمی‌گذارد. آنان استدلال می‌کنند که اگر خداوند اعمال انسان را تعیین کرده باشد، مسئولیت اخلاقی انسان از بین می‌رود. عبدالجبار معتزلی در شرح *الأصول الخمسة* می‌نویسد: «علم خداوند از ازل شامل تمام احتمالات است، اما این علم به معنای اجبار انسان بر انجام اعمال نیست» (عبدالجبار، ۱۹۹۶، ص. ۲۴۳). این دیدگاه

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و تفکر رنسانس: ... (علی گراوند) ۲۰۵

معتزله به حفظ آزادی انسان و عدالت الهی کمک می‌کند، اما منتقدان، از جمله اشاعره، معتقدند که این رویکرد، علم مطلق خداوند را محدود می‌کند.

۳.۳.۳ دیدگاه فلسفی: علم ازلی در چارچوب علیت

فیلسوفانی مانند ابن‌سینا و ملاصدرا تلاش کردند تا علم ازلی خداوند را در چارچوب نظام علیت توضیح دهند. ابن‌سینا معتقد بود که علم خداوند به‌عنوان علت نخستین، بر همه چیز احاطه دارد، اما این علم به‌طور مستقیم بر اختیار انسان تأثیری نمی‌گذارد. او در *الشفاء* می‌نویسد: «علم خداوند فراتر از زمان و مکان است و به ذات اشیاء به‌عنوان علت نخستین آن‌ها وابسته است» (ابن‌سینا، ۲۰۰۱، ص. ۲۱۲). ملاصدرا با تلفیق فلسفه و عرفان، علم ازلی را تجلی ذات خداوند می‌داند. او در *الأسفار الأربعة* بیان می‌کند که علم خداوند نه تنها محدود به آگاهی از وقایع است، بلکه شامل ایجاد آن‌ها نیز می‌شود. این دیدگاه به‌طور هم‌زمان علم الهی و اختیار انسان را حفظ می‌کند. علم ازلی خداوند مفهومی پیچیده و چندوجهی است که در عین تأکید بر کمال الهی، پرسش‌های عمیقی درباره عدالت، اختیار، و مسئولیت انسان ایجاد می‌کند. دیدگاه اشاعره بر قدرت مطلق خداوند و نقش او به‌عنوان خالق اعمال تأکید دارد، اما به جبرگرایی نزدیک می‌شود. در مقابل، معتزله با حفظ اختیار انسان، تلاش می‌کنند عدالت الهی را توجیه کنند، اما این دیدگاه ممکن است با علم مطلق خداوند در تضاد باشد. فیلسوفان اسلامی با ارائه دیدگاه‌های عقلانی و عرفانی تلاش کرده‌اند تا میان این دو رویکرد تعادلی ایجاد کنند. علم ازلی خداوند نشان‌دهنده پیچیدگی رابطه میان قدرت الهی و مسئولیت انسانی است. هرچند این مفهوم در چارچوب‌های مختلف الهیاتی و فلسفی تفسیر شده، اما همچنان یکی از پرسش‌های بنیادین الهیات اسلامی باقی مانده است که اندیشمندان را به تأمل واداشته است.

۴.۳ نقد و بررسی نظریه کسب

نظریه کسب، یکی از مفاهیم اساسی در کلام اشاعره، به‌منظور حل مسئله جبر و اختیار و تبیین رابطه انسان با خداوند طراحی شده است. این نظریه تلاش می‌کند تعادلی میان قدرت مطلق خداوند و مسئولیت اخلاقی انسان برقرار کند. با این حال، این نظریه با چالش‌ها و نقدهای متعددی از سوی متفکران اسلامی و غربی مواجه شده است.

۱.۴.۳ ابن تیمیه: نقد نظریه کسب و تأکید بر اراده واقعی انسان

ابن تیمیه، متکلم و فقیه برجسته اهل سنت، نظریه کسب را ناکافی و جبرگرایانه می‌داند. او معتقد است که این نظریه عملاً اختیار واقعی انسان را انکار می‌کند، زیرا همه چیز، از جمله افعال انسان، به‌طور کامل به خداوند نسبت داده می‌شود. در مجموع الفتاوی، او بیان می‌کند: «کسب، به‌گونه‌ای تعریف شده که مسئولیت انسان در اعمالش را تضعیف می‌کند، زیرا اعمال انسان خلق خداوند است و انسان نقشی واقعی در تولید آن‌ها ندارد» (ابن تیمیه، ۱۹۸۳، ج ۸ ص. ۲۵۱).

الف. نقد جبرگرایی ضمنی

ابن تیمیه معتقد است که نظریه کسب نمی‌تواند توضیح دهد چگونه انسان مسئول اعمالی است که خداوند خلق کرده است. او بیان می‌کند که چنین دیدگاهی با عدالت الهی در تضاد است. او در نقد اشاعره می‌نویسد: «اگر انسان در خلق اعمالش هیچ نقشی ندارد و تنها "کسب‌کننده" آن‌هاست، عدالت الهی در پاداش و عقاب او چگونه قابل توجیه است؟» (ابن تیمیه، ۱۹۸۳، ج ۸ ص. ۲۵۳).

ب. تأکید بر اراده واقعی انسان

ابن تیمیه به جای نظریه کسب، دیدگاهی ارائه می‌دهد که در آن انسان دارای اراده و اختیار واقعی است. او معتقد است که اراده انسان به‌طور مستقل عمل می‌کند، اما این اراده نیز توسط خداوند خلق شده است. این دیدگاه تلاش می‌کند تا تعادلی میان قدرت الهی و مسئولیت انسانی ایجاد کند.

۲.۴.۳ محمد عبده: نقد نظریه کسب از منظر اصلاحات اجتماعی و اخلاقی

محمد عبده، متفکر اصلاح طلب مصری، نظریه کسب را از منظر اجتماعی و اخلاقی نقد می‌کند. او معتقد است که تأکید اشاعره بر جبرگرایی، روحیه خلاقیت و مسئولیت‌پذیری را در میان مسلمانان تضعیف کرده است. در رساله التوحید، او می‌نویسد: «نظریه کسب، هرچند سعی دارد مسئولیت اخلاقی انسان را حفظ کند، اما عملاً انسان را موجودی منفعل معرفی می‌کند که در برابر تقدیر الهی تسلیم است» (عبده، ۱۳۷۴، ص. ۸۴).

الف. جبرگرایی و انفعال اجتماعی

محمد عبده بر این باور است که نظریه کسب، با تأکید بر قدرت مطلق خداوند، به انفعال اجتماعی و پذیرش شرایط نامطلوب منجر می‌شود. او تأکید می‌کند که این دیدگاه مسلمانان را از تلاش برای بهبود وضعیت خود و جامعه باز می‌دارد. او در این زمینه می‌گوید: «مسلمانان باید باور کنند که اراده و تلاش آن‌ها می‌تواند در تغییر شرایط مؤثر باشد، و نظریه‌هایی که انسان را صرفاً تابع تقدیر می‌دانند، خلاف این روحیه عمل می‌کنند» (عبده، ۱۳۷۴، ص. ۸۷).

ب. تأکید بر آزادی و مسئولیت انسان

محمد عبده معتقد است که دین اسلام انسان را مسئول اعمال خود می‌داند و این مسئولیت باید در چارچوب اختیار واقعی تعریف شود. او بیان می‌کند که نظریه کسب، با محدود کردن نقش انسان، به نوعی با این اصول در تعارض است.

۳.۴.۳ ویلیام مونتگومری وات: تحلیل نظریه کسب از منظر تاریخی و فلسفی

ویلیام مونتگومری وات، یکی از برجسته‌ترین اسلام‌شناسان غربی، نظریه کسب را در زمینه تاریخی و فلسفی آن تحلیل می‌کند. او در کتاب «دوران شکل‌گیری اندیشه اسلامی» بیان می‌کند که نظریه کسب پاسخی به چالش‌های فلسفی و سیاسی زمان اشاعره بود. وات می‌نویسد: «نظریه کسب، تلاشی برای حفظ مسئولیت اخلاقی انسان در برابر قدرت مطلق خداوند است، اما این نظریه به دلیل پیچیدگی و ابهام، همیشه مورد نقد بوده است» (وات، ۱۹۷۳، ص. ۱۸۱).

الف. دلایل تاریخی شکل‌گیری نظریه کسب

وات معتقد است که نظریه کسب در پاسخ به دو چالش عمده شکل گرفت: چالش معتزله: معتزله، با تأکید بر اختیار کامل انسان، قدرت الهی را محدود می‌دانستند. نظریه کسب تلاش کرد تا این دیدگاه را رد کرده و بر قدرت مطلق خداوند تأکید کند. چالش فلسفی: نظریه کسب به‌عنوان پاسخی به دیدگاه‌های فلسفی که اختیار انسان را کاملاً انکار می‌کردند، ارائه شد.

ب. نقد ابهام نظریه

وات نقدهایی را که به نظریه کسب وارد شده، تکرار می‌کند. او بیان می‌کند که این نظریه در تبیین رابطه میان جبر و اختیار موفق نبوده است: «نظریه کسب، هرچند تلاش می‌کند اراده انسان را توضیح دهد، اما عملاً آن را به یک مفهوم بی‌معنا تقلیل می‌دهد، زیرا خلق اعمال همچنان به خداوند نسبت داده می‌شود» (وات، ۱۹۷۳، ص. ۱۸۲).

ج. پیامدهای اجتماعی و اخلاقی

وات همچنین تأکید می‌کند که نظریه کسب می‌تواند تأثیرات منفی بر روحیه خلاقیت و مسئولیت‌پذیری انسان داشته باشد. او معتقد است که این نظریه به جای تقویت اراده انسان، نوعی انفعال و تسلیم را ترویج می‌دهد.

جدول. مقایسه دیدگاه منتقدین نظریه کسب

اندیشمند	محور نقد	تاکید اصلی
ابن تیمیه	عدم توجیه عدالت الهی	اراده واقعی انسان
محمد عبده	انفعال اجتماعی و تضعیف خلاقیت	اصلاحات اجتماعی و مسئولیت انسان
ویلیام مونتگومری وات	ابهام فلسفی و ناکارآمدی نظریه	تحلیل تاریخی و فلسفی نظریه

۴. مفهوم تقدیر در اندیشه ماکیاولی

ماکیاولی در آثار خود، مفهوم "Fortuna" را به عنوان نیرویی خارجی و غیرقابل پیش‌بینی معرفی می‌کند که بر زندگی و سیاست تأثیر می‌گذارد. او در هر دو کتاب، تأکید می‌کند که سرنوشت نقش مهمی در موفقیت یا شکست انسان‌ها دارد، اما انسان با استفاده از فضیلت (virtù) می‌تواند این نیرو را مهار کند. در کتاب شهریار، ماکیاولی به‌طور مستقیم مفهوم "Fortuna" را در ارتباط با موفقیت یا شکست یک رهبر تحلیل می‌کند. به باور او، "Fortuna" عاملی قدرتمند است که می‌تواند بر زندگی انسان‌ها تأثیر بگذارد، اما تأثیر آن مطلق نیست؛ بلکه انسان می‌تواند از طریق فضیلت (virtù)، این نیرو را مهار کند. ماکیاولی در فصل ۲۵ از شهریار می‌نویسد:

«من معتقدم که سرنوشت حاکم بر نیمی از اعمال ماست، اما نیمه دیگر یا اندکی بیشتر، در اختیار خود ماست» (شهریار، فصل ۲۵) این بیان نشان‌دهنده تعادل میان نقش سرنوشت و اراده انسانی است. ماکیاولی به رهبران توصیه می‌کند که هرگز خود را قربانی صرف "Fortuna" ندانند، بلکه با تدبیر و تلاش، برای کاهش تأثیرات آن اقدام کنند.

او این مفهوم را به رودخانه‌ای خروشان تشبیه می‌کند که در زمان طغیان می‌تواند مخرب باشد. اما انسان‌ها می‌توانند با پیش‌بینی و آماده‌سازی، از شدت این تخریب جلوگیری کنند: «من سرنوشت را به یکی از آن رودهای خروشان تشبیه می‌کنم که وقتی سیل می‌آید، دشت‌ها را در بر می‌گیرد، درختان و خانه‌ها را تخریب می‌کند، و همه چیز را نابود می‌کند... اما این بدان معنا نیست که مردم نمی‌توانند وقتی هوا آرام است، سدها و خاکریزهایی بسازند تا نیروی رودخانه را مهار کنند (ماکیاولی، ۱۳۹۱). ماکیاولی برای تأکید بر اهمیت فضیلت و تدبیر، به رهبرانی مانند سزار بورجیا اشاره می‌کند: «سزار بورجیا، با همه تدابیر و فضیلت‌هایش، باز هم قربانی سرنوشت شد. اما او نشان داد که چگونه رهبران می‌توانند از فرصت‌هایی که سرنوشت فراهم می‌کند، استفاده کنند و بر مشکلات غلبه کنند (ماکیاولی، ۱۳۹۱، فصل ۷).

ماکیاولی در کتاب "گفتارها"، تقدیر را در زمینه وسیع‌تری از سیاست و تاریخ بررسی می‌کند. او به این نتیجه می‌رسد که بقای یک دولت یا جمهوری به توانایی آن در سازگاری با تغییرات ناشی از این امر بستگی دارد و توضیح می‌دهد که جوامع و حکومت‌ها نیز مانند افراد باید خود را با شرایط متغیر "Fortuna" وفق دهند: «جوامعی که نمی‌توانند خود را با تغییرات وفق دهند، قربانی سرنوشت می‌شوند. اما آن‌هایی که ساختارهای انعطاف‌پذیری دارند، می‌توانند به خوبی از عهده تغییرات برآیند (ماکیاولی، گفتارها، فصل ۶). او در این اثر بر اهمیت رهبران و نهادها در کاهش تأثیر "Fortuna" تأکید می‌کند و می‌نویسد: «مردمی که از فضیلت بهره‌مندند، قدرت سرنوشت را کمتر حس می‌کنند. اما کسانی که فقط به سرنوشت تکیه می‌کنند، هنگام تغییر اوضاع سقوط خواهند کرد» (فصل ۲۹). ماکیاولی تأکید می‌کند که موفقیت در سیاست و حکومت نه صرفاً وابسته به "Fortuna" (سرنوشت) است و نه کاملاً از آن مستقل است. او به صراحت بیان می‌کند که فضیلت (virtù)، که به معنای شجاعت، خرد و تدبیر است، نقش تعیین‌کننده‌ای در مقابله با تغییرات و چالش‌های ناشی از سرنوشت دارد. این جمله به مفهوم بنیادین عمل‌گرایی در سیاست اشاره دارد که محور اصلی اندیشه ماکیاولی است. وی در این بخش استدلال می‌کند که حکومت‌ها و جوامعی که مبتنی بر

فضیلت عمل می‌کنند، می‌توانند تغییرات غیرمنتظره سرنوشت را مهار کنند. اما جوامع یا رهبرانی که تنها بر شانس یا اتفاقات متکی هستند، در برابر بحران‌ها آسیب‌پذیر خواهند بود. ماکیاول با قراردادن یک میدان تقابلی میان فضیلت (Virtù) در برابر سرنوشت (Fortuna) بیان می‌کند که حکومت‌هایی که بر فضیلت بنا شده‌اند، قادر به پیش‌بینی و تطبیق با شرایط متغیر هستند. او معتقد است که جمهوری روم، به دلیل برخورداری از رهبران با فضیلت و نهادهای قوی، توانسته بود خود را در برابر تغییرات "Fortuna" حفظ کند. او می‌نویسد: «هرچه مردمی یا شاهزاده‌ای از فضیلت بیشتری برخوردار باشند، قدرت سرنوشت بر آنان کمتر خواهد بود. برعکس، کسانی که تنها به سرنوشت متکی هستند، هنگام تغییر آن نابود خواهند شد.» ماکیاول در اینجا برای نهادها و ساختارها نقش کاتالیزوری قائل می‌شود و معتقد است وجود نهادهای قوی و قوانین انعطاف‌پذیر، فضیلت را در جامعه تقویت می‌کند. او به‌عنوان نمونه، جمهوری روم را مثال می‌زند که با وجود نهادهایی منسجم، توانست در برابر تغییرات تاریخی پایدار بماند. او معتقد است که حکومت‌هایی که صرفاً بر "Fortuna" (بخت و اقبال) تکیه می‌کنند، هنگام وقوع بحران سقوط می‌کنند. «نهادهای خوب از فضیلت نشأت می‌گیرند و فضیلت نیز به‌نوبه خود توسط نهادهای قوی حفظ می‌شود».

کوئنتین اسکینر، یکی از برجسته‌ترین تاریخ‌نگاران اندیشه سیاسی مدرن، ضمن بررسی فضیلت مورد نظر ماکیاول، بر این باور است که فضیلت در اندیشه ماکیاولی نه صرفاً به معنای اخلاقی آن، بلکه نوعی از توانایی عملی برای سازگاری با شرایط متغیر سیاسی و اجتماعی است. به گفته او، ماکیاولی فضیلت را به معنای ظرفیت فرد یا جامعه برای تسلط بر شرایط غیرقابل‌پیش‌بینی و بهره‌گیری از فرصت‌ها تعریف می‌کند. اسکینر می‌نویسد: «برای ماکیاولی، فضیلت به بهترین شکل به‌عنوان ظرفیت برای عمل قاطع و مؤثر در پاسخ به شرایط غیرقابل‌پیش‌بینی ناشی از سرنوشت تعریف می‌شود». یکی از نکات مهمی که اسکینر در تحلیل خود بر آن تأکید می‌کند، این است که فضیلت و "Fortuna" در اندیشه ماکیاولی در تقابل مستقیم قرار دارند. فضیلت، در نظر ماکیاولی، به رهبران این امکان را می‌دهد که "Fortuna" را به نفع خود مهار کنند. اسکینر این تقابل را چنین توضیح می‌دهد: «ماکیاولی فضیلت و سرنوشت را در تقابل دائمی می‌بیند، به‌طوری که فضیلت ابزاری برای مقاومت در برابر سرنوشت و حتی بهره‌برداری از آن فراهم می‌کند». جان پوکاک در لحظه ماکیاولیایی، فضیلت و سرنوشت را به‌عنوان دو نیروی متقابل در اندیشه ماکیاولی تحلیل می‌کند. به باور او، فضیلت نمادی از توانایی انسان در سازگاری و واکنش به تغییرات ناشی

از سرنوشت است. پوکاک بیان می‌کند که ماکیاولی لحظه‌ای را شناسایی می‌کند که در آن "Fortuna" می‌تواند حکومت‌ها و جوامع را به چالش بکشد، اما فضیلت رهبران و نهادها توانایی غلبه بر این چالش‌ها را فراهم می‌کند. پوکاک معتقد است که ماکیاولی فضیلت را فراتر از ویژگی‌های فردی می‌بیند و آن را در ساختارهای جمعی و نهادهای سیاسی نیز جست‌وجو می‌کند. او توضیح می‌دهد که جمهوری‌ها، مانند جمهوری روم، تنها به دلیل شانس دوام نمی‌آورند، بلکه نهادهایی با فضیلت ایجاد می‌کنند که قادر به تطبیق با تغییرات تاریخی هستند. پوکاک نتیجه می‌گیرد که لحظه ماکیاولیایی زمانی رخ می‌دهد که یک جامعه یا رهبر بتواند از فضیلت برای بهره‌برداری از فرصت‌های پیش‌آمده توسط سرنوشت استفاده کند و از آن برای نوسازی خود بهره‌برد (Pocock, 1975, p. 204).

لئو اشتراوس در کتاب *اندیشه‌های ماکیاولی*، فضیلت (virtù) را به عنوان ویژگی‌ای تفسیر می‌کند که انسان را قادر می‌سازد تا در برابر نیروهای دوگانه "ضرورت" (necessità) و "اتفاق" (Fortuna) مقاومت کند. به نظر اشتراوس، این دو نیرو در اندیشه ماکیاولی به معنای محدودیت‌هایی هستند که طبیعت، تاریخ، و سرنوشت بر انسان تحمیل می‌کنند. در این زمینه، فضیلت نشان‌دهنده توانایی رهبران و جوامع برای شناخت این محدودیت‌ها و اتخاذ تصمیماتی است که به غلبه بر آن‌ها یا بهره‌برداری از آن‌ها منجر شود. اشتراوس استدلال می‌کند که ماکیاولی، برخلاف سنت اخلاقی کلاسیک که فضیلت را بیشتر به مفاهیم اخلاقی و دینی محدود می‌کرد، آن را به معنای توانایی عملی درک کرده است. فضیلت، در این تفسیر، نوعی از خرد و شجاعت است که رهبران را قادر می‌سازد تا ضرورت‌ها (مانند قوانین طبیعت و شرایط تاریخی) را بپذیرند و در عین حال، با بهره‌برداری از فرصت‌هایی که از دل اتفاقات (Fortuna) پدیدار می‌شود، بر آن‌ها غلبه کنند. «فضیلت برای ماکیاولی صرفاً درباره نیکی اخلاقی نیست، بلکه درباره خرد عملی و شجاعت برای مواجهه با ضرورت و اتفاق و عزم برای عمل است» (Strauss, 1958, p. 97). اشتراوس همچنین بر اهمیت پیوند میان فضیلت و واقع‌گرایی تأکید می‌کند. او معتقد است که فضیلت در اندیشه ماکیاولی مستلزم دوری از توهمات ایدئالیستی و پذیرش واقعیت به عنوان عرصه عمل سیاسی است. به بیان او، فضیلت رهبران را از وابستگی صرف به شانس دور کرده و به آن‌ها امکان می‌دهد که به صورت استراتژیک عمل کنند و تأثیرات "Fortuna" را به نفع خود مدیریت کنند.

۵. شباهت‌ها و تفاوت‌ها در آموزه تقدیر اشاعره و مفهوم "Fortuna" در اندیشه ماکیاولی

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و مفهوم "Fortuna" در اندیشه ماکیاولی، هر دو به بررسی نیروهای فراتر از انسان می‌پردازند که بر زندگی و سرنوشت او تأثیر می‌گذارند. این نیروها در کلام اسلامی به اراده و علم مطلق الهی نسبت داده می‌شوند و در تفکر ماکیاولی به عنوان "Fortuna" یا بخت و اقبال تعریف می‌شوند. در حالی که هر دو دیدگاه بر وجود یک عامل برتر و غیرقابل کنترل تأکید دارند، تفاوت‌های بنیادینی در میزان تأکید آن‌ها بر اراده و نقش انسان در تغییر شرایط وجود دارد. اشاعره به شدت بر وجود نیرویی فراتر از انسان تأکید دارند که همه چیز را کنترل می‌کند. در این دیدگاه، خداوند نه تنها خالق جهان، بلکه خالق تمام اعمال انسان است. این مفهوم با استناد به آیاتی از قرآن مانند: "وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ" (سوره انسان، آیه ۳۰) که به صراحت بیان می‌کند اراده انسان نیز تابع اراده الهی است، تبیین شده است. ابوالحسن اشعری، بنیان‌گذار مکتب اشاعره، در *اللمع فی الرد علی أهل الزیغ والبدع* می‌نویسد: «خداوند خالق تمام اعمال انسان است و هیچ چیز خارج از اراده و قدرت او رخ نمی‌دهد» (اشعری، ۱۹۹۴، ص. ۷۶). این دیدگاه، وجود نیرویی فراتر از انسان را تأیید می‌کند که تعیین‌کننده سرنوشت اوست. ماکیاولی نیز در آثار خود، به‌ویژه در *شهریار و گفتارها بر لیبوی*، به وجود نیرویی فراتر از انسان اذعان دارد. او "Fortuna" را به عنوان نیرویی طبیعی و غیرقابل پیش‌بینی معرفی می‌کند که بر زندگی انسان‌ها و موفقیت یا شکست آن‌ها تأثیر می‌گذارد. در فصل ۲۵ *شهریار*، ماکیاولی می‌نویسد: «نیمی از اعمال ما تحت حاکمیت "Fortuna" است و نیم دیگر در اختیار ماست» (ماکیاولی، ۱۹۹۶، ص. ۱۰۱). این شباهت میان اشاعره و ماکیاولی نشان می‌دهد که هر دو دیدگاه به وجود نیرویی فراتر از انسان باور دارند که در تعیین سرنوشت انسان نقش اساسی ایفا می‌کند.

۱.۵ تفاوت: میزان تأکید بر اراده انسان و نقش آن در تغییر شرایط

دیدگاه اشاعره درباره تقدیر بر جبرگرایی الهی تأکید دارد و نقش اراده انسان را در تغییر شرایط محدود می‌کند. آنان معتقدند که انسان نمی‌تواند چیزی را تغییر دهد مگر آنچه خداوند اراده کرده باشد. نظریه "کسب" اشاعره، هرچند تلاش می‌کند مسئولیت اخلاقی انسان را حفظ کند، اما همچنان اعمال او را تابع اراده خداوند می‌داند. امام غزالی در *الاقتصاد فی الاعتقاد* توضیح می‌دهد: «اراده انسان حقیقی است، اما این اراده نیز توسط

خداوند خلق شده است» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۱۳). در نتیجه، اشاعره نقش انسان را در تغییر شرایط بسیار محدود و وابسته به اراده الهی می‌بینند. در مقابل، ماکیاولی بر نقش فعال انسان در مواجهه با سرنوشت تأکید دارد. او معتقد است که انسان‌ها، به‌ویژه رهبران، با بهره‌گیری از فضیلت می‌توانند بر "Fortuna" غلبه کنند. فضیلت در اندیشه ماکیاولی به معنای توانایی، شجاعت، و خرد است که رهبران را قادر می‌سازد شرایط را تغییر دهند. در فصل ۲۵ شهریار، او تمثیل رودخانه را مطرح می‌کند: Fortuna مانند رودخانه‌ای خروشان است که اگر انسان پیش از طغیان آن سدها و موانعی بسازد، می‌تواند قدرت ویرانگر آن را مهار کند (ماکیاولی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۲). ماکیاولی همچنین در گفتارها بر لیوی تأکید می‌کند که موفقیت رهبران به توانایی آن‌ها در استفاده از فرصت‌های فراهم‌شده توسط "Fortuna" بستگی دارد: «آن‌هایی که تنها به بخت و اقبال تکیه می‌کنند، هنگام تغییر شرایط شکست می‌خورند» (ماکیاولی، ۱۳۷۷، ص. ۲۱۵). در تحلیل می‌توان گفت هر دو دیدگاه اذعان دارند که نیرویی فراتر از انسان وجود دارد. در کلام اسلامی، این نیرو خداوند است که خالق و حاکم مطلق است، در حالی که در اندیشه ماکیاولی، این نیرو به صورت یک نیروی طبیعی و غیرشخصی به نام "Fortuna" ظاهر می‌شود. این تمایز در ماهیت این نیروها، ریشه در جهان‌بینی الهیاتی اشاعره و رویکرد سکولار و عمل‌گرایانه ماکیاولی دارد. تفاوت اصلی در میزان تأکید بر اراده انسان است. اشاعره بر این باورند که اراده انسانی محدود به علم و مشیت الهی است، در حالی که ماکیاولی انسان را موجودی قدرتمند می‌داند که می‌تواند با تدبیر و شجاعت، بر سرنوشت خود تأثیر بگذارد. این اختلاف، ناشی از تفاوت بنیادی در جهان‌بینی‌های اسلامی و رنسانسی است. اشاعره بر تسلیم و اعتماد به خدا تأکید دارند، در حالی که ماکیاولی بر اقدام و تلاش انسانی پافشاری می‌کند.

۶. تأثیر مفاهیم تقدیر بر نظام‌های فکری و سیاسی

آموزه‌های تقدیر در کلام اسلامی و مفهوم "Fortuna" در اندیشه سیاسی رنسانس، تأثیرات گسترده‌ای بر نظام‌های فکری و سیاسی گذاشته‌اند. این دو مفهوم، هرچند در زمینه‌های تاریخی و فرهنگی متفاوتی مطرح شده‌اند، اما در تنظیم و شکل‌دهی به دیدگاه‌های مربوط به حاکمیت، قدرت، و تصمیم‌گیری نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در ادامه، تأثیر آموزه تقدیر اشاعره بر سیاست و حاکمیت در تمدن اسلامی و تأثیر مفهوم "Fortuna" بر تفکر سیاسی رنسانس و مدرنیته بررسی می‌شود.

۱.۶ تأثیر آموزه تقدیر اشاعره بر سیاست و حاکمیت در تمدن اسلامی

آموزه تقدیر در کلام اشاعره، که تأکید بر علم ازلی و اراده مطلق خداوند دارد، به‌طور مستقیم بر نگرش سیاسی و حاکمیتی در تمدن اسلامی تأثیر گذاشته است. اشاعره معتقدند که تمامی حوادث و اتفاقات جهان، از جمله اعمال و تصمیمات حاکمان، در اراده خداوند از پیش تعیین شده است. این نگاه به تقدیر، نظام سیاسی اسلامی را در بسیاری از دوره‌های تاریخی، به سمت پذیرش حاکمیت مطلق و مشروعیت الهی سوق داده است.

الف. مشروعیت الهی حاکمان

دیدگاه اشاعره در مورد تقدیر، حاکمیت را امری مرتبط با خواست الهی می‌داند. بر اساس این آموزه، حاکمان مشروعیت خود را از خداوند می‌گیرند و مردم وظیفه دارند از آن‌ها اطاعت کنند. امام غزالی در *احیاء علوم الدین* بیان می‌کند: «حاکمیت نتیجه مشیت الهی است و مردم باید در برابر آن تسلیم باشند، زیرا خداوند بهتر از انسان‌ها می‌داند که چه چیزی برای آن‌ها مناسب است» (غزالی، ۱۹۸۰، ص. ۱۴۳). این دیدگاه به‌ویژه در دوران عباسیان تقویت شد و به توجیه تمرکز قدرت در دست خلفا کمک کرد. تقدیر الهی، به‌عنوان بخشی از اراده خداوند، موجب شد که تغییرات اجتماعی و سیاسی به‌عنوان امری خارج از کنترل انسان تلقی شود.

ب. تأثیر بر مفهوم عدالت و مشروعیت

اشاعره همچنین بر این باور بودند که عدالت الهی، به معنای اعمالی است که خداوند اراده کرده است، حتی اگر از دیدگاه انسانی ظالمانه به نظر برسند. این مفهوم، در سیاست اسلامی به نوعی پذیرش قضا و قدر الهی تعبیر شد که مشروعیت نظام‌های استبدادی را تقویت کرد. فخر رازی در *المحصل* می‌نویسد: «هرچه خداوند اراده کند، عادلانه است، حتی اگر فهم ما از عدالت نتواند آن را درک کند» (فخر رازی، ۱۹۹۹، ص. ۱۴۵). این نگاه، گاه به انفعال اجتماعی و پذیرش شرایط موجود منجر می‌شد و مردم را از اعتراض به ناعدالتی‌ها باز می‌داشت.

۲.۶ تأثیر مفهوم "Fortuna" بر تفکر سیاسی رنسانس و مدرنیته

مفهوم "Fortuna" در اندیشه سیاسی رنسانس، به‌ویژه در آثار نیکولو ماکیاولی، به‌عنوان نیرویی طبیعی و غیرقابل پیش‌بینی تعریف شد که بر زندگی انسان‌ها و سرنوشت جوامع تأثیر می‌گذارد. برخلاف آموزه تقدیر اشاعره که به قدرت مطلق خداوند و تسلیم در برابر اراده او تأکید دارد، ماکیاولی "Fortuna" را چالشی برای انسان می‌داند که با تدبیر و شجاعت می‌توان آن را مهار کرد.

الف. تأکید بر فضیلت (Virtù) و کنش‌گری انسان

ماکیاولی در شهریار تأکید می‌کند که رهبران باید با استفاده از فضیلت، شرایط غیرقابل پیش‌بینی ناشی از "Fortuna" را به نفع خود تغییر دهند. او می‌نویسد: «نیمی از سرنوشت ما تحت کنترل "Fortuna" است، اما نیم دیگر وابسته به تدبیر و تصمیم‌گیری ماست» (ماکیاولی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۱). این دیدگاه، تفکر سیاسی رنسانس را به سمت عمل‌گرایی و تأکید بر اراده انسانی سوق داد. رهبران موفق در این دیدگاه، افرادی هستند که می‌توانند از فرصت‌های ناشی از تغییرات "Fortuna" بهره ببرند و بر تهدیدهای آن غلبه کنند.

ب. تأثیر بر نظام‌های سیاسی مدرن

مفهوم "Fortuna" تأثیر زیادی بر توسعه نظام‌های سیاسی مدرن گذاشت. این مفهوم، با تأکید بر اهمیت تدبیر و کنش انسانی، زمینه‌ساز نظریه‌های مدرنیته شد که بر انسان به‌عنوان عامل اصلی تغییر تأکید داشتند. جان لاک و توماس هابز، به‌عنوان متفکران مدرن، بر این ایده تأکید کردند که سیاست باید بر اساس تصمیم‌گیری عقلانی و تحلیل شرایط، نه صرفاً اتکا به نیروهای ماورایی، تنظیم شود.

ج. محدود کردن سرنوشت‌گرایی

در تفکر سیاسی مدرن، "Fortuna" نه به‌عنوان نیرویی مطلق، بلکه به‌عنوان عاملی قابل مدیریت بازتعریف شد. این نگاه، دیدگاه‌های مدرنی را به وجود آورد که بر توسعه نهادهای اجتماعی و قوانین پایدار برای مدیریت عدم قطعیت‌های سیاسی و اجتماعی تأکید دارند.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این پژوهش به بررسی آموزه تقدیر در دو بستر متفاوت تاریخی و فکری پرداخته است: کلام اسلامی و تفکر رنسانس. در کلام اسلامی، تقدیر به معنای وابستگی سرنوشت انسان به اراده و علم مطلق الهی تبیین شده است، در حالی که در تفکر رنسانس، تقدیر یا سرنوشت به عنوان نیرویی طبیعی و غیرقابل پیش‌بینی که بر زندگی انسان اثر می‌گذارد، بازتعریف شده است. برای تحلیل این دو رویکرد، دیدگاه اشاعره به عنوان نماینده برجسته تفکر اسلامی و ماکیاولی به عنوان یکی از متفکران اصلی رنسانس مورد بررسی قرار گرفت. بررسی تطبیقی آموزه تقدیر در کلام اشاعره و مفهوم "Fortuna" در اندیشه ماکیاولی نشان می‌دهد که هر دو دیدگاه به بررسی رابطه نیروهای بیرونی با سرنوشت انسان پرداخته‌اند، اما تفاوت‌های بنیادینی در رویکرد آن‌ها وجود دارد. این پژوهش با فرضیه‌ای آغاز شد که بیان می‌کرد اشاعره با تأکید بر قدرت مطلق خداوند و جبرگرایی، اختیار انسان را محدود می‌کنند، در حالی که ماکیاولی با تعریف فضیلت (virtù)، نقش فعال‌تری برای انسان در مواجهه با سرنوشت قائل است. یافته‌های تحقیق، این فرضیه را تأیید می‌کند. اشاعره، به عنوان یکی از مکاتب کلامی برجسته اهل سنت، معتقدند که همه وقایع جهان، از جمله اعمال انسان، در علم و اراده خداوند از پیش تعیین شده‌اند. آنان با استفاده از نظریه "کسب"، تلاش کرده‌اند میان جبرگرایی و مسئولیت اخلاقی تعادلی برقرار کنند. این نظریه بیان می‌کند که خداوند خالق اعمال انسان است، اما انسان از طریق اراده خود، آن اعمال را "کسب" می‌کند. هرچند این دیدگاه سعی دارد مسئولیت انسانی را حفظ کند، اما همچنان جبرگرایی الهی در آن پررنگ است. این نگاه بر تسلیم در برابر اراده الهی و پذیرش تقدیر به عنوان بخشی از ایمان اسلامی تأکید دارد. در مقابل، ماکیاولی در اندیشه خود، به‌ویژه در کتاب‌های شهریار و گفتارها بر لیوی، مفهوم "Fortuna" را به عنوان نیرویی غیرقابل پیش‌بینی مطرح می‌کند که بر سرنوشت انسان‌ها تأثیر می‌گذارد. اما برخلاف اشاعره، او بر توانایی انسان در مقابله با این نیرو تأکید دارد. ماکیاولی فضیلت (virtù) را به عنوان مجموعه‌ای از شجاعت، خرد، و تدبیر تعریف می‌کند که به رهبران اجازه می‌دهد سرنوشت را مهار کرده و از فرصت‌ها استفاده کنند. او رهبران موفق را کسانی می‌داند که بتوانند بینش و تصمیم‌گیری جسورانه‌ای در مواجهه با شرایط متغیر داشته باشند. این دو دیدگاه تفاوت‌های عمیقی در تفسیر نقش انسان در مواجهه با نیروهای بیرونی دارند. اشاعره، با تأکید بر جبر الهی، نقش انسان را محدود به مسئولیت اخلاقی در چارچوب تقدیر می‌بینند، در حالی که ماکیاولی

آموزه تقدیر در کلام اسلامی و تفکر رنسانس: ... (علی گراوند) ۲۱۷

فضیلت انسانی را ابزاری برای غلبه بر سرنوشت و تغییر شرایط معرفی می‌کند. هر دو رویکرد بر اهمیت شناخت نیروهای خارجی تأکید دارند، اما یکی بر تسلیم و دیگری بر تسلط تأکید دارد. این پژوهش نتیجه می‌گیرد که در اندیشه اشاعره، ایمان به تقدیر الهی به عنوان ابزاری برای آرامش روانی و تسلیم در برابر قدرت خداوند تلقی می‌شود. در مقابل، ماکیاولی فضیلت را به عنوان راهی برای مهار سرنوشت و تضمین موفقیت معرفی می‌کند. این تفاوت‌ها ریشه در جهان‌بینی‌های متمایز این دو مکتب دارد: یکی وابسته به باورهای الهیاتی و دیگری عمل‌گرایانه و واقع‌گرا. بنابراین، فرضیه تحقیق که بیان می‌کرد اشاعره نقش اراده انسانی را محدود می‌کنند، در حالی که ماکیاولی نقش فعال‌تری برای انسان قائل است، اثبات شد. این نتیجه‌گیری تأکید می‌کند که تفسیرهای مختلف از تقدیر و سرنوشت، پیامدهایی گسترده برای رفتار فردی و اجتماعی در دو سنت فکری ایجاد کرده‌اند.

کتاب‌نامه

الغزالی، أبو حامد. الاقتصاد فی الاعتقاد. بیروت: دار المشرق، ۱۹۸۰
الجوینی، أبو المعالی. الإرشاد فی أصول الاعتقاد. تحریر: محمد یوسف موسی. القاهرة: مکتبة الخانجی، ۱۹۹۶

نیکولو ماکیاولی (۱۳۷۷)، گفتارها بر لیوی. ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: نشر خوارزمی
نیکولو ماکیاولی (۱۳۹۸). شهریار. ترجمه داریوش آشوری، تهران: نشر آگاه
عبده، محمد (۱۳۷۴). رسالة التوحید. ترجمه عبدالله احمدیان، نشر سقز

- Pocock, J. G. A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Strauss, L. (1958). *Thoughts on Machiavelli*. Chicago: University of Chicago Press
- Al-Ash'ari, A. H. (1994). *Al-Luma' fi Radd 'ala Ahl al-Zaygh wa al-Bida'* (The Luminosities in Refuting the People of Heresies). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Al-Ghazali, A. H. (1980). *Al-Iqtisad fi al-I'tiqad* (Moderation in Belief). Translated by R. J. McCarthy. Beirut: Dar al-Machreq.
- Abd al-Jabbar, A. A. H., & al-Hamazani, A. (1996). *Syarh al-Ushul al-Khamsah*. Editor Abd Al-Karim Usman, Kairo.
- Al-Razi, F. (1999). *Al-Muhassal fi Usul al-Din* (The Summation of Theology). Cairo: Dar al-Fikr.
- Ibn Sina. (2001). *Al-Shifa* (The Book of Healing). Edited by Ibrahim Madkour. Cairo: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.

Ibn Taymiyyah, A. (1983). *Majmu' al-Fatawa*. Riyadh: Dar al-Fikr.

Watt, W. M. (1973). *The Formative Period of Islamic Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی